

Wzory kazań w składzie agend. Przyczynek do reformy katolickiej w Rzeczypospolitej drugiej połowy XVI wieku

Do poszczególnych agend drukowanych na ziemiach polskich w drugiej połowie XVI w. zaczęto dodawać katechezy i wzory kazań¹ o sakramentach w języku polskim i niemieckim, które służyły nie tyle formacji mniej wykształconych osób duchownych i duszpasterzy, ile pouczeniu prostych wiernych biorących udział w nabożeństwie i obecnych przy sprawowaniu sakramentów. Było to nieznanie wcześniejszej tradycji połączenie księgi liturgicznej z dosyć rozległym materiałem homiletycznym w języku wernakularnym, dlatego celem niniejszego artykułu jest wskazanie przynajmniej niektórych ksiąg liturgicznych o proveniencji zachodnioeuropejskiej, które posłużyły polskim duchownym jako podstawowe źródło inspiracji także zapożyczeń treściowych. Analiza obejmuje tylko drukowane wydania agend z drugiej połowy XVI w., które były najbardziej znaczące dla procesów ujednoczenia liturgii w Rzeczypospolitej.

Na zachodzie Europy już na początku tego stulecia znane były pojedyncze próby dodawania do agend drukowanych różnego rodzaju katechez albo skierowanych do wiernych upominań bądź kazań modelowych w języku łacińskim. Należy do nich między innymi *Liber Sacerdotalis* (Wenecja 1523) włoskiego dominikanina Alberta Castellanego, zawierający w dodatkach do części rytuałowej wzory pięciu kazań². Księga ta drukowana była w wieku XVI zarówno w wersji pełnej (*Sacerdotale Romanum*), jak i skróconej (*Ordo baptizandi*), stając się później jednym z podstawowych źródeł *Rituale Romanum* Pawła V³.

¹ Określenia „wzory kazań”, „kazania wzorcowe” albo „modelowe” używane są w tym artykule zamiennie.

² W wydaniu w Wenecji w 1585 r. są to kazania na Boże Narodzenie, Objawienie Pańskie, Wielkanoc, na zawarcie ślubu i na wprowadzenie nowo mianowanego proboszcza (k. 365 nn.).

³ B. Löwenberg, *Die Erstaussgabe des Rituale Romanum von 1614*, „Zeitschrift für Katholische Theologie” 66, 1942, s. 141–147; *The Church at Prayer. An Introduction to the Liturgy. New Edition*, t. 3: *The Sacraments*, red. A.G. Martimort, Colledgeville 1988, s. 6–8.

Szerzenie „prawdziwej” nauki o sakramentach wśród wiernych było jednym z postulatów Soboru Trydenckiego, ale jeszcze w trakcie jego obrad pouczenia o sakramentach w postaci kazań wzorcowych w języku wernakularnym spotykamy w księgach liturgicznych wielu niemieckich diecezji. Na przykład *Agenda moguncka* z 1551 r. zawiera niemieckojęzyczne *Ansprachen* albo *Vermanungen* wbudowane do obrzędów wszystkich sakramentów⁴. Brak tych wzorów kazań we wcześniejszych agendach rękopiśmiennych dla diecezji mogunckiej, także w pierwszej edycji drukowanej z 1480 r.⁵ Powtórzono owe *Ansprachen* w 1599 r. bez zmian⁶. *Agenda moguncka* posłużyła za wzór dla wielu ksiąg liturgicznych na terenie Niemiec, w których spotykamy podobne kazania modelowe o sakramentach⁷. Po Soborze Trydenckim również w innych częściach katolickiej Europy zaczęto dodawać do poszczególnych wydań liturgicznych różnego rodzaju pouczenia o sakramentach. *Manuale Toletanum* (Salamanca 1583, 1584, 1585 i następne wydania) zostało uzupełnione szeregiem dwujęzycznych, łacińsko-hispańskich *Admonitiones* w postaci wzorów kazań ułożonych na podstawie nauki *Catechismus Romanus* z 1566 r. Zastąpiły one skierowane tylko do osób duchownych i sięgające XIV w. krótkie noty łacińskie, wyjaśniające obrzędy sprawowania sakramentów⁸.

W polskim Kościele katolickim o potrzebie wypracowania katechez o sakramentach w języku wernakularnym i wydania tego rodzaju pouczeń w składzie ujednoczonej agendy wspomina już warszawski synod prowincjonalny z 1561 r.⁹ O konieczności skierowania do wiernych słowa objaśniającego przed udzieleniem sakramentów mówił także Stanisław Hozjusz na synodzie diecezji warmińskiej w Lidzbarku z 1565 r., na którym w obecności nuncjusza apostolskiego Giovanniego Francesca Commendonego przyjęto ustawy trydenckie¹⁰.

Z polecenia arcybiskupa lwowskiego Pawła Tarły kanonik i kaznodzieja lwowski Jan z Trziciany opracował w 1564 r. rękopis *Agendy* w języku polskim, dodając przed każdym sakramentem egzortę oraz notę wyjaśniającą niektóre

⁴ *Agenda Ecclesiae Moguntinensis*, Moguntiae 1551.

⁵ H. Reifenberg, *Die Trauungsansprache in den Mainzer Ritualien. Eine 400 Jahre überdauernde Konzeption und ihr Werdegang*, „Zeitschrift für Katholische Theologie” 87, 1965, 2, s. 137–159.

⁶ *Agenda Ecclesiae Moguntinensis*, Moguntiae 1599.

⁷ Przytoczmy tylko dwa przykłady: *Agenda Ecclesiastica, secundum usum Ecclesiae Vyrrzeburgensis*, Wirzeburgum 1564; *Libri agendorum secundum antiquum usum Metropolitanae Salisburgensis ecclesiae*, Dillingen 1575.

⁸ I.G. Alonso, *El Manual Toledano para la administracion de sacramentos a traves de los siglos XIV–XVI*, „Salmanticensis” 5, 1958, s. 434–435.

⁹ W. Góralski, *Synod prowincjonalny warszawski z 1561 r.*, „Prawo Kanoniczne” 28, 1985, 3–4, s. 218; *Sinodus provincialis acta Varssaviae IIII Martii Anno 1561*, w: B. Ulanowski, *Materiały do historii ustawodawstwa synodalnego w Polsce w w. XVI*, Kraków 1895, s. 463.

¹⁰ W. Nowak, *Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera*, „Studia Warmińskie” 6, 1969, s. 185.

obrzędy¹¹. Owych „przemów” i „napominań” nie sposób jeszcze zaliczyć do kazań modelowych: są bardzo lakoniczne, skierowane raczej do bezpośrednich uczestników ceremonii, nie zaś do szerszego grona wiernych zgromadzonych w kościele¹². Brak w tej *Agendzie* także jakiegokolwiek wzoru kazania na pogrzeb: ten gatunek kazań przygodnych staje się w okresie potrydenckim nie tylko okazją do omówienia wątków eschatologicznych, lecz również do szerzenia kwestionowanej przez protestantów nauki katolickiej o dobrych uczynkach i czyściu. Najwięcej uwagi Jan z Trzciany poświęca zagadnieniu „Przymowanie odszczepienczow do kościoła, albo zidow”, co można wytłumaczyć sytuacją konfesyjną Lwowa w tych czasach. Sobór Trydencki co prawda nie potępił wprost sprawowania liturgii w językach narodowych, ale jak zauważył John W. O'Malley: „mimo pozostawienia takiej możliwości, żadna instancja nie ważyła się na podobną inicjatywę ani nie próbowała jej wspierać”¹³, dlatego przedsięwzięcie Pawła Tarły nie zostało zrealizowane i *Agenda* nigdy nie ukazała się drukiem¹⁴.

Trud opracowania pouczeń o sakramentach w postaci kazań modelowych podjął przyszły prymas Polski, w omawianym momencie jeszcze biskup kujawski Stanisław Karnkowski. Jego *Napominania zbawienne, których wszyscy Plebani w Kuiawskim y Pomorskim Biskupstwie przy Świątości Kościelnych sprawowaniu używać mają* ukazały się drukiem w Krakowie w 1569, 1570 i 1577 r.¹⁵ Znana jest również wersja łacińska tego dzieła, uzupełniona bra-

¹¹ Idem, „*Agenda*” biskupa Marcina Kromera w dziele ujednoczenia liturgii sakramentów św. w Polsce po Soborze Trydenckim, „*Studia Warmińskie*” 12, 1975, s. 52.

¹² Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, rkps 99/57, k. 4, 31v–33, 36–37, 40–42, 44–44v.

¹³ J.W. O'Malley, *Trydent. Co się zdarzyło podczas soboru*, tłum. M. Chojnacki, Kraków 2014, s. 287, zob. też s. 207.

¹⁴ *Historia Kościoła w Polsce*, t. 1, cz. 2, red. B. Kumor, Z. Obertyński, Poznań 1974, s. 119; W. Urban, *Agendy katolickie polskie*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 1, Lublin 1973, kol. 172–174.

¹⁵ Bibliografie wzmiankują także edycję z 1568 r., która obecnie nie jest znana; prawdopodobnie nie istniała. Notowany w drukowanej wersji *Bibliografii polskiej* Karola Estreichera (t. 23, Kraków 1910, s. 32) zdefektowany egzemplarz Biblioteki Książąt Czartoryskich w Krakowie (sygn. 1088 I Cim., druk krakowskiej oficyny Stanisława Szarfenbergera), utożsamiany z dziełem Karnkowskiego tylko dzięki wzmiance Tadeusza Czackiego na dołączonej do druku karcie, nie zawiera wzorów kazań o sakramentach i różni się treściowo od wszystkich znanych edycji *Napominań* Karnkowskiego. Jest to polemiczny wykład nauki katolickiej o sakramencie Eucharystii, uzupełniony objaśnieniem „Ceremonij Mszy” (k. F2), rozdziałami „Modlitwy nabożne y Chrześcijańskie: których ludzie Chrześcijańscy, przy Mszy świętej, używać z pożytkiem mogą”, do których są przydane „Nauki, ku pilniejszemu słuchaniu Mszy pobudzające” (k. H3) i „Modlitwy powszednie” (początek przed k. O4). Autor dziełka wprost mówi o sobie, że do jego „wokacyi” nie należy długie mówienie o skomplikowanych wątkach teologicznych i odsyła czytelnika do uczonych kaznodziejów (k. B3v, E7). Tego rodzaju wypowiedzi byłyby nie do pomyślenia w ustach Karnkowskiego. Ciekawym szczegółem egzemplarza BCz, sygn. 1088 I Cim. są dokładne omówienia procesów o profanację hostii przez Żydów, poczynając od tzw. miracle de Billettes w Paryżu w 1290 r., na procesach berlińskim z 1510 i sochaczewskim z 1566 r. kończąc (k. C5v–C7v). W żadnym zaś z kazań eucharystycznych Karnkowskiego

kującą we wszystkich edycjach polskich częścią „De gravitate peccatorum, et de remedijs eorum”¹⁶.

Karnkowski ułożył razem osiem kazań, omawiając sakramenty chrztu, Eucharystii, spowiedzi, ostatniego namaszczenia i małżeństwa, pomijając udzielane przez biskupa kapłaństwo i bierzmowanie. Polecał duchowieństwu wygłaszać pouczenia za każdym razem przy sprawowaniu sakramentów, przewidując również możliwość ich odczytywania. *Napominania zbawienne* zbudowane są jako rozmowa ze słuchaczem, omawiają podstawy dogmatyczne każdego z wymienionych sakramentów, ich rolę w praktyce życia chrześcijańskiego oraz towarzyszące im obrzędy.

W literaturze *Napominania zbawienne* rozpatrywane są albo jako w całości samodzielne dzieło Stanisława Karnkowskiego¹⁷, albo jako rozważania dogmatyczno-biblijne natchnione bądź w pewnym stopniu powiązane z wykładem nauki o sakramentach Mikołaja z Błonia¹⁸. Znajomość *Tractatus sacerdotalis* wśród wykształconego duchowieństwa polskiego była w tej epoce dosyć powszechna, ale bezpośrednich źródeł inspiracji Karnkowskiego przy ułożeniu kazań modelowych trzeba szukać gdzie indziej: korzystał on albo z bardzo dobrze znanej w Polsce *Agendy mogunckiej*¹⁹, albo ze wzorowanych na niej agendach z terenów Niemiec, tłumacząc wspomniane wyżej niemieckojęzyczne

nie ma akcentowanych wątków antyjudajstycznych, gani on przeważnie Żydów biblijnych; idem, *Evcharistia abo, o przenaswietszym sakramencie y Ofierze ciała y krwi Pana Zbawiciela y Boga naszego, pod osobą chleba y wina. Kazań czterdzieści*, Kraków 1602. Egzemplarz BCz, sygn. 1088 I Cim. jest najprawdopodobniej rozprawą Jana Herbesta (ok. 1540–1601) *Opisanie i wykład mszy świętej z modlitwami do niey należącemi*, która trafiła do BCz razem ze zbiorami Biblioteki Poryckiej. K. Estreicher (*Bibliografia polska*, t. 18, Kraków 1901, s. 125) w ślad za A. Oszańskim (*O życiu i pismach x. Piotra Skargi rozprawa*, Krzemieniec 1812, s. 72) datuje (może pomyłkowo?) ten druk na 1566 r. W katalogu centralnym BN nie odnotowano żadnego egzemplarza tego dzieła. Jan Herbest w latach 1566–1568 wykładał retorykę w Akademii Lubrańskiego, będąc zaledwie bakalarzem sztuk wyzwolonych; M. Nowicki, *Akademia Lubrańskiego. Organizacja szkoły i działalność wydawnicza*, Warszawa 2015, s. 71. Przytoczona wyżej pełna skromności wypowiedź mogła więc pochodzić od młodszego Herbesta. Dziełko to dobrze uzupełniało wysiłek edukacyjno-katechetyczny starszego Herbesta – Benedykta, który oprócz *Nauki prawego chrześcijanina* (Kraków 1566) przygotował do druku mniej skomplikowany pod względem treści wykład sakramentu chrztu – *Zdrowe przeciw szkodliwie zaniedbanym Powinnościom Chrześcijańskim, Lekarstwo* (Kraków 1568), w którym zapowiadał przygotowanie rozpraw o innych sakramentach („będzieli tego potrzeba, a dosthanieli nam czasu; inych także sakramentu wykładu spodziewać się na pothym mozesz”, k. B2v).

¹⁶ *Admonitiones quinque circa sacramentorum administrationem faciendae*, Coloniae 1572, k. 84 nn.

¹⁷ J. Śwędrowski, *Program formacji religijnej wiernych i kształtowanie postaw według biskupa Stanisława Karnkowskiego*, „Studia Włocławskie” 7, 2004, s. 369–384; idem, *Główne wątki teologiczne w kaznodziejstwie prymasa Stanisława Karnkowskiego oraz ich implikacje pastoralne*, Warszawa 2005, s. 111.

¹⁸ A. Bruździński, *Działalność prymasa Stanisława Karnkowskiego w zakresie wprowadzania uchwał Soboru Trydenckiego w Polsce: 1581–1603*, Kraków 1996, s. 77.

¹⁹ W. Nowak, „Agenda” biskupa Marcina Kromera, s. 32.

Ansprachen prawie dosłownie, z nieznacznymi uzupełnieniami i dodatkami w postaci przeważnie cytatów biblijnych. Zapożyczenia te prezentuje poniższe zestawienie.

<i>Napominania zbawienne, 1577</i>	<i>Agenda Ecclesiae Moguntinensis, 1551</i>
k. A3v–B3: Naprzód, upominanie do ludzi przy Krzcie świętym. Inc.: Gdyżeście się namileyszy bracia, z Chrześciańskiej miłości zesli ku tey sprawie świętey.	k. 3–5: Vermanung an die Umbstenden bey dem heiligen Tauff. Inc.: Andechtige Kinder Gottis, weil jr auss Christlicher lieb alhie zu disem ernsten Göttlichen werck erscheint.
k. B3–C2v: A ieśliby czas zniósł, może też kapłan tę naukę ludziom o krzcie świętego obrzędziech przeczynać. Inc.: Poniewasz prze Krzcie używamy Obrzędow niemało.	k. 5–9: Wa (sic!) es die Zeit leiden kan, mag der Priester auch diesen folgenden Bericht von ceremonien vorm volck verlesen. Inc.: Weil aber bei dem heiligen Tauf vil andechtiger Gotseliger Ceremonien gebraucht werden.
k. C2v–C4v: Napominanie y namowa ku Spowiedzi y Pokucie. Inc.: Pan Bog Wszchemogący (bracie miły) z wielkiej dobroci swoiey, w tym pokazać nam raczył obfite miłosierdzie swoie.	k. 51v–53: Vermanung bey der Beicht. Inc.: Der Almechtig gütig Gott, hat seine hertzliche liebe und vätterliche erbarmnus, an uns armen menschen reichlich erweist.
k. C4v–D2: A kiedy się wyspowieda, niech zaś Kapłan mowi. Inc.: Namileyszy bracie, za ty wszystkie y za insze grzechy twoie.	k. 53v–54v: Ubi desierit infirmus, Sacerdos denuo incipiat eum commonere. Inc.: Geliebter in dem Herrn, umb diese und alle andere misshandlung deines gantzen lebens.
k. D2–E: Upominanie ku pożywaniu Ciała Pańskiego. Inc.: Poniewasz namileyszy bracie, za łaską Bożą y natchnienia Ducha świętego.	k. 55–57v: Vermanung bei der heiligen Communion. Inc.: Aller liebster in Christo, weil du aus guter eingebung Gottes des heiligen Geists.
k. E–E4v: Napominanie chorego ku świętemu Ostatniemu mazaniu. Inc.: Słuszna rzecz iest (bracie miły) abysmy zawždy tak będąc zdrowemi iako y choremi.	k. 61–64v: Vermanung an die Krancken, da jnen die heilige Olung gereicht werden soll. Inc.: Geliebter in Christo, es ist ja wol billig, das wir alle zeit, wirseinen gesundt oder kranck.
k. E4v–Fv: Odprawiwszy święte mazanie y modlitwy przystoynie, ma Kapłan do chorego tak mowić odchodząc. Inc.: Gdyżeś iuz (namileyszy bracie) w tey potrzebie y ciężkiej niemocy twoiey.	k. 71v–72: Sacerdos digressurus ab infirmo, hac demum consolatione confirmet eum. Inc.: Geliebter in Christo, dieweil du in dieser deiner anliegender not.
k. F2–G: Napominanie tych, którzy wstępują w Małżeństwo S. Inc.: Poniewasz wy oboie, dla tegoście tu stanęli, abyście święte Małżeństwo między sobą doma pozwolone.	k. 72v–75v: [Exhortatio] Inc.: Djewel jr zwei der meynung hie erscheint, den heiligen Ehestandt zwischen euch beiden hievor bewilligt.

<i>Napominania zbawienne, 1577</i>	<i>Agenda Ecclesiae Moguntinensis, 1551</i>
k. G–Gv: <...> Niech do młodzieńca tak mowi. Inc.: Toć roskazuję słowem Bożym, abyś żonę twoię.	k. 76v: Sponsum exhortetur in hanc sententiam. Inc.: Joachim, Jch bevehle dir auss dem wort unnd bevelch Gottes, das du dieser Anna deiner Ehelichen haussfrauen.
k. Gv–G2: Do białey głowy thakże niech mowi. Inc.: Także y thy A. masz zawždy wierną być mężowi twemu.	k. 76v–77: Deinde Sponsam appellet, dicens. Inc.: Dessgleichen Anna soltu dich auch zu diesem Joachim, deinem Ehelichen Mann stet und getreulich halten.
k. G2v–G3: Potym do ludzi niech tak mowi. Inc.: A my też namileyszy bracia widząc że tho dwoie ludzi.	k. 77–77v: Hinc orationem vertat ad circumstantes. Inc.: Jr geliebten in Christo Jesu unserm Herrn, weil diese zwei unser liebe Brüder unnd Schwester.

Kontynuatorem dzieła Karnkowskiego był Marcin Kromer²⁰. Ponieważ kazania wzorcowe swego poprzednika uważał za zbyt rozległe, dlatego ułożył 12 własnych (o spowiedzi, Eucharystii i na ślub w dwu wersjach – większej i skróconej), w tym o mszy świętej i „Naukę albo Kazanie o obchodzie przy pogrzebie ludzi Chrzescijanskich”²¹. Pod względem treści tylko drugie kazanie na zawarcie ślubu nosi wyraźne ślady inspiracji *Napominań zbawiennych* Karnkowskiego. Kromer zaproponował pozytywny wykład nauki katolickiej, z minimalną liczbą passusów polemicznych. Dotyczyło to również objaśnienia mszy świętej, sporządzonego raczej w duchu teologiczno-duszpasterskiej rozprawy dziekana kościoła św. Floriana na Kleparzu Antoniego z Napachania²², nie zaś wspomnianego wyżej dzieła z Biblioteki Książąt Czartoryskich o sygn. 1088 I Cim., które kładzie akcent na zbitcie argumentów przeciwników konfesyjnych i na wykład obrzędów mszalnych²³.

²⁰ Zob. F. Hipler, *Die deutschen Predigten und Katechesen der ermländischen Bischofe Hosius und Kromer*, Köln 1885.

²¹ „Naukę...” można uważać za najwcześniejsze drukowane kazanie wzorcowe na pogrzeb w języku polskim.

²² *Enchiridion, to iest Książki ręczne o nauce Chrześcianskiej*, Kraków 1558, k. 30v nn., 42 nn., 147v nn. O tradycji traktatów mszalnych (tzw. expositiones missae) w Polsce zob. M.T. Zahajkiewicz, *Polskie traktaty teologiczno-duszpasterskie okresu przedtrydenckiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 21, 1971, s. 199–210.

²³ Wątek obrzędów należeć będzie w okresie późniejszym do tematów pierwszoplanowych: [F. Coster], *Skarb duszny, nad złoto y kamienie drogie kosztowniejszy*, Kraków 1582 (k. 77–85, 185v–261) i 1594 (o tym dziele zob. M. Korzo, „Skarb duszny, nad złoto i kamienie drogie kosztowniejszy”. *Z dziejow pewnej książki*, „Pamiętnik Literacki” 108, 2017, 3, s. 41–50); Mikołaj z Wilkowiecka, *Co to iest Msza*, Kraków 1586; P. Skarga, *Kazania o Siedmi Sakramentach*, Kraków 1600, s. 88–93, 97–102; H. Powodowski, *Liturgia, albo Opisanie Mszy Świętej Obrzędow iey wybrane z Postille Łacińskiej nowej*, Kraków 1604.

Opublikowane najpierw po polsku²⁴ wzory kazań Kromera ukazały się potem po łacinie zarówno jako wydanie samodzielne²⁵, jak i w składzie zredagowanej przez Kromera *Agendy prowincji gnieźnieńskiej*: Kolonia 1574 – w wersji łacińskiej i niemieckiej²⁶ i Kolonia 1578 – tylko w wersji łacińskiej²⁷, wbrew wzmiance na karcie tytułowej „Latinae, et Polonicae”. Do pierwszej części *Agendy* weszło co prawda tylko osiem kazań o pięciu sakramentach (pominięte zostały bierzmowanie i święcenia kapłańskie, a także pouczenie o mszy świętej), umieszczone w nieco innej kolejności niż w wydaniu pierwotnym; „Naukę przy pogrzebie” zamieszczono w części drugiej *Agendy*, znacznie redukując liczbę powołań na utwory Ojców Kościoła.

Już na początku 1571 r. rozprawdzono katechezy po kościołach parafialnych, nakazując listem pasterskim z 9 marca 1571 r., aby „głoszono je nie tylko przy sprawowaniu sakramentów, lecz także w oznaczonych dniach roku kościelnego”²⁸. W jakich dokładnie „czasach k temu przyzwoitych” mają kapłani uczyć wiernych prawdziwej nauki o sakramentach, określił Kromer już w przedmowie do polskiego wydania swoich kazań wzorcowych²⁹.

W wersji trójjęzycznej, czyli łacińsko-niemiecko-polskiej, kazania modelowe Kromera ukazały się dopiero w składzie *Agendy*³⁰, którą przygotował do druku Hieronim Powodowski i która była ostatnią znaczącą księgą do sprawowania sakramentów i sakramentaliów, poprzedzającą wydanie *Rytuału piotrkowskiego* z 1631 r. Powodowski zamieszcza wszystkie dwanaście wzorów razem z kazaniem pogrzebowym na końcu *Agendy* pod wspólnym tytułem *Catecheses instructoriae simul et exhortatoriae, singulis Sacramentis, secundum opportunitatem praemittendae: ex priori Agendorum libri depromptae; et aliquot novis formulis auctae*, zmieniając tylko nieco kolejność sakramentów i dodając w odpowiednim miejscu „Upomnienie tych, co do stołu Pańskiego przystępują, z »Katechizmu Rzymskiego«”, pouczenie Ambrożego

²⁴ *Catecheses, to iest, Napominania y Nauki koźdemu człowiekowi krześciańskiemu, a osobliwie Pasterzom ktorym iest zlecona Duszna opeka, bardzo potrzebne*, Kraków 1570. Kolejność wydań nie odpowiada kolejności powstania tekstów: chronologicznie wcześniejsza była wersja łacińska, o czym świadczy wzmianka na karcie tytułowej wydania polskiego: „po Łacinie uczynione a potem [...] na Polski przelożone”.

²⁵ *Catecheses, sive institutiones duodecim, de septem Sacramentis, et Sacrificio Missae, et de funebribus Exequijs*, Coloniae 1571.

²⁶ *Agenda Sacramentalia, ad usum dioecesis Varmiensis accommodata*, s. 97 nn.

²⁷ *Agendorum Ecclesiasticorum Liber, in usum Provinciae Gnesnensis conscriptus*, s. 97–119.

²⁸ J. Wojtkowski, *Mowy synodalne i katechezy Marcina Kromera*, „Studia Warmińskie” 26, 1989, s. 42; J. Hochleitner, *Religijność potrydencka na Warmii (1551–1655)*, Olsztyn 2000, s. 240.

²⁹ *Catecheses, to iest, Napominania*, k. B–Bv. Ten fragment przedmowy powtarza w znacznej mierze treść wspomnianego listu pasterskiego; zob. *Monumenta Cromeriana. M. Kromers Gedichte, Synodalreden und Pastoral schreiben*, wyd. F. Hipler, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands” 10, 1891, s. 262–264.

³⁰ *Agendae seu Ritus Sacramentorum Ecclesiasticorum*, Kraków 1591.

przed przyjęciem komunii świętej³¹ i „Krótkie upominanie do chorego przed pomazaniem Olejem świętym”. Wszystkie trzy dodane przez Powodowskiego upominania spotykamy już we wspomnianym wyżej *Manuale Toletanum*³². *Catechismus Romanus* nie zawierał żadnych pouczeń w postaci kazań, lecz lakoniczne wskazówki dla duszpasterzy, o czym należy mówić z ludem przed albo po sprawowaniu poszczególnych sakramentów. Upomnienie przed komunią świętą zostało ułożone prawdopodobnie na podstawie pytania „Qui fructus ex huius sacramenti usu ad homines redeant?” (p. II, cap. VI, q. XIV) *Catechismus Romanus* i razem z fragmentem z dzieła Ambrożego zastąpiło we wszystkich edycjach *Manuale Toletanum* po 1584 r. wyznanie wiary recytowane po przyjęciu komunii³³. Pouczenie do chorego w wersji Powodowskiego powtarza również słowo w słowo passus z *Manuale Toletanum* oprócz powołania się na *Catechismus Romanus* jako źródło. Nie ma dla tego upominania dosłownego odpowiednika w *Catechismus Romanus*, zostało one ułożone jako uogólnienie całej zawartej w katechizmie nauki o namaszczeniu chorych. Zbieżność upominań świadczy o tym, że Powodowski na pewno miał do dyspozycji *Manuale Toletanum*, czerpiąc właśnie z niego uzupełnienia do kazań wzorcowych Marcina Kromera. Krzysztof Kilarski uważa, że w wersji Powodowskiego wzory kazań jego poprzednika nabrały bardziej polemicznego zabarwienia³⁴, z czym trudno się zgodzić.

Po *Agendzie* w redakcji Powodowskiego w Polsce powoli zanika tradycja umieszczania kazań modelowych o sakramentach i na pogrzeb w księgach liturgicznych. Ale ten model połączenia materiału homiletycznego z liturgicznym znalazł w wieku następnym entuzjastycznych naśladowców wśród wyznawców prawosławia na terenach Rzeczypospolitej. Ani wcześniejsze prawosławne agendy (*Trebnik*) rękopiśmienne, ani szesnasto- i siedemnastowieczne agendy greckie (*Euchologium*) podobnych wzorów kazań nie zawierały, nie mogły więc służyć pod tym względem jako wzorzec dla pierwszych drukowanych trebników prawosławnej metropolii kijowskiej. Brakowało tego modelu również w Kościołach protestanckich w XVI w. Używane na terenie Rzeczypospolitej agendy protestanckie – *Ustawy kościelne* (Królewiec 1544, 1560, 1571) albo tzw. *Formy albo porządki sprawowania Świętości Pańskich* (Wilno 1581, 1594, 1598, 1600 i inne) nie zawierały jakichkolwiek pouczeń o dwóch sakramentach w postaci kazań. Brak tego rodzaju tekstów również w szesnastowiecznych porządkach nabożeństwa głównego i udzielania sakramentów

³¹ Chodzi o fragment z *De Mysteriis. Liber unus (Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, t. 16, red. J.-P. Migne, Parisii 1845, kol. 405, 406–407).

³² *Manuale ad sacramenta ecclesiae ministranda*, Salamanca 1585, s. 81, 83, 126.

³³ I.G. Alonso, *Edicion Tridentina del Manual Toledano y su incorporacion al Ritual Romano*, „Salmanticensis” 6, 1959, s. 354.

³⁴ K. Kilarski, *Die nachtridentinische Messliturgie in Polen im 16. Jahrhundert am Beispiel der liturgischen Schriften des Hieronymus Powodowski*, Frankfurt am Main 1981, s. 60.

w składzie *Kirchenordnungen* na terenie Niemiec, w których sporadycznie spotykane są tylko lakoniczne „materie” kazań pogrzebowych – tzw. *Leichenmusterpredigten*. Do tych rzadkich wyjątków da się zaliczyć ułożone przez Marcina Bucera we współpracy z Filipem Melanchtonem *Einfältige Bedenken* dla arcybiskupstwa Kolonii z 1543 r.³⁵ i *Kirchenordnung* Augusta Wettyna (Saskiego, 1526–1586) z 1580 r.³⁶

Po raz pierwszy we wschodniosłowiańskim piśmiennictwie prawosławnym spotykamy wyodrębnione w osobny aneks wzory kazań o poszczególnych sakramentach i na pogrzeb w trebniku bractwa wileńskiego z 1621 r.³⁷, którego powstanie związane jest z odrodzeniem rok wcześniej hierarchii prawosławnej w Rzeczypospolitej. Owe dodatki wydrukowano tzw. prostą mową, czyli osobną odmianą języka literackiego, jakkolwiek wszystkie prawosławne księgi liturgiczne tłoczono zarówno w tym okresie, jak i w czasach późniejszych wyłącznie w języku cerkiewnosłowiańskim. Mamy w tym wypadku do czynienia z początkiem nowego dla tradycji bizantyjsko-słowiańskiej zjawiska powstałego pod wpływem szesnastowiecznej polskiej tradycji katolickiej; zjawiska, które znalazło kontynuację w twórczości biskupa lwowskiego Arseniusza Żeliborskiego (*Trebnik*, Lwów 1645³⁸) i zostało ostatecznie zalegalizowane w *Trebniku* metropolity Kijowskiego Piotra Mohyły z 1646 r., którego integralną częścią stały się bardzo liczne kazania wzorcowe i komentarze sakramentalno-liturgiczne³⁹.

Podsumowując, można stwierdzić, że pouczenia modelowe w języku wernakularnym w składzie agend powstały w Rzeczypospolitej po zakończeniu obrad Soboru Trydenckiego, ale były wynikiem wcześniej rozpoczętych starań o ujednoczenie liturgii sakramentów, których celem było zapewnienie obrzędowi poprawności teologicznej i szerzenie katolickiej nauki o sakramentach wśród wiernych. Do źródeł inspiracji i zapożyczeń da się zaliczyć

³⁵ M. Bucer, *Deutsche Schriften*, t. 11,1: *Schriften zur Kölner Reformation*, red. Ch. Strohm, T. Wilhelmi, Gütersloh 1999, s. 380–388.

³⁶ *Kurze gemeine form etlicher leichpredigten*, w: *Die Evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*, t. 1, cz. 1, red. E. Sehling, Aalen 1979, s. 371–375.

³⁷ Unikat ze zbiorów Muzeum Książki Biblioteki Państwowej w Moskwie, egz. bez sygn., nr inw. 3859. O bezpośrednich źródłach wzorów kazań w składzie *Trebnika* zob. M. Korzo, „Kazania na pogrzeb” („*Trebnik*”, Vilnius 1621) in the Context of the Catholic Funeral Sample Sermons Tradition, „*Studi Slavistici*” 16, 2019, 1, s. 5–22.

³⁸ Wydanie lwowskie zawiera co prawda tylko dwa kazania modelowe – na pogrzeb i zawarcie ślubu; ostatnie zdradza ślady uważnej lektury analogicznych pouczeń w składzie pierwszej części *Agendy* Hieronima Powodowskiego.

³⁹ Chociaż kazania modelowe z tego wydania od dawna przyciągają uwagę badaczy (M. Melnyk, W. Pilipowicz, *Kazania i komentarze sakramentalno-liturgiczne z Trebnika św. Piotra Mohyły*, Olsztyn 2003), tylko pouczenie na zawarcie ślubu doczekało się gruntownej analizy źródłoznawczej (J. Brogi, *Modele teoretyczne i ich aktualizacja w siedemnastowiecznym kaznodziejstwie na przykładzie „Mowy duchownej” Piotra Mohyły*, w: *Libris satiari nequeo. Oto ksiąg jestem niesyty. Pamięci Ewy J. Głębieckiej*, red. J. Partyka, A. Masłowska-Nowak, Warszawa 2010, s. 55–62).

przynajmniej dwie księgi liturgiczne: *Agendę moguncką* z 1551 r., której niemieckojęzyczne *Ansprachen* wykorzystał Stanisław Karnkowski do ułożenia własnych *Napominań zbawiennych*, i *Manuale Toletanum* (wydanie po 1583), do którego sięgał Hieronim Powodowski, uzupełniając katechezy o sakramentach autorstwa Marcina Kromera. Model połączenia materiału homiletycznego z liturgicznym zanikł w Rzeczypospolitej w wyniku przyjęcia reformy trydenckiej w dziedzinie liturgii i powstania zbiorów kaznodziejskich w języku polskim: na przełomie XVI i XVII w. kazania modelowe o sakramentach zaczęto drukować w składzie poszczególnych wydań homiletycznych, czego przykładem może być *Wizerunek na kształt kazania uczyniony* opata klasztoru benedyktynów w Sieciechowie Józefa Wereszczyńskiego, który ułożył wzór pouczeń na zawarcie małżeństwa i pokutę⁴⁰. Dzieje samodzielnych wydań kazań wzorcowych o sakramentach kościelnych otwiera wydanie tomu jezuita Piotra Skargi *Kazania o Siedmi Sakramentach*, zawierające między innymi cztery wzory mów pogrzebowych, z których można było korzystać na pogrzebach zmarłych obu płci oraz na innych uroczystościach religijnych. W późniejszych czasach najbardziej intensywnie rozwijał się gatunek wzorcowych mów pogrzebowych⁴¹ i weselnych⁴², „specjalistyczne” pouczenia o sakramentach nawet w zbiorach homiletycznych schodziły powoli na drugi plan, co było wynikiem zanikania polemik konfesyjnych między katolikami a protestantami na terenach Rzeczypospolitej.

⁴⁰ J. Wereszczyński, *Wizerunek na kształt kazania uczyniony: o wzgardzie śmierci i świata tego nędznego*, Kraków 1585, s. 145–199, 271–306.

⁴¹ Tego rodzaju kazania wzorcowe drukowano również w innych środowiskach konfesyjnych. Na przykład duchowny ewangelicki Samuel Dambrowski dołączył do swojej *Postylli chrześcijańskiej* (Toruń 1620–1621) aż 25 pouczeń pogrzebowych; M. Skwara, *Polskie drukowane oracje pogrzebowe XVII wieku. Bibliografia*, Gdańsk 2009, s. 16–17. Więcej krótkich wzorów, tzw. materii, ułożył Jan Zygrowiusz; idem, *Pociecha rodzicom, dziatkom, braciey, krewnym y przyjacielowi. W utraceniu Rodziców, dziatka, braciey, krewnych y przyjaciół miłych przez śmierć*, Lubcza 1618.

⁴² M. Trębska, *Staropolskie szlacheckie oracje weselne. Genologia, obrzęd, źródła*, Warszawa 2008.